

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכֶת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

- רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים
- יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה
- עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל
- רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון
- גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים
- ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסתור
- אלכסנדר מלמד
 מערכות המסתור בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסתור
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

- מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה
- יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י

פתיחה

בית הכנסת בהר הרודיון הוקם ופעל בימי מרידות היהודים ברומאים במאות הראשונה והשנייה לספירה. הוא נבנה בתחומי הטרקלין שהקים הורדוס במאה הראשונה לפנה"ס בחלקו הדרום-מערבי של ארמון-מבצר ההר. מבנה בית הכנסת, שנחשף בחפירות הארכאולוגיות משנות השישים של המאה העשרים ואילך, הוא מבנה אורך עם ספסלים לאורך קירותיו ותקרה קלה הנתמכת בעמודי אבן. פתח המבנה פונה כלפי מזרח, אל המרחב שהיה בימיו של הורדוס חצר העמודים והגן של ארמון ההר. בתוך חדר שנבנה בימי המרידות, מצפון ומחוץ לפתח בית הכנסת, הוכשרו מקווה טהרה ומתקנים נלווים. כמו כן יש יסוד להניח שהחדרים הצמודים לאולם המרכזי מכל עבריו שימשו אף הם לפעילות בבית הכנסת.

דעות שונות העלו חוקרי המקום בדבר כמה ממרכיביו האדריכליים, ובעיקר בדבר זמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת. האב וירג'יליו ס' קורבו, החופר העיקרי והראשון של בית הכנסת, נטה לתארך את הכשרתו של המקום כבית כנסת לימי מרד בר-כוכבא, ואילו גרעון פרסטר הציע כי הדבר נעשה כבר במהלך המרד הגדול. במקדו של המאמר הנוכחי נדון במרכיביו האדריכליים של בית הכנסת ובזמן הקמתו ופעילותו, לאור מחקרנו המחודש במקום ולימוד כלל העבודות והמחקרים הקודמים. בסוגיית התיארוך נקדים את המאוחר ונאמר כי מכלול הנתונים הנמצאים בידינו כיום מלמד שמבנה בית הכנסת הוכשר בתקופת המרד הגדול, וחזר ושימש לאותה מטרה גם בעת מרד בר-כוכבא.

הרודיון בימי המרד הגדול ובמרד בר-כוכבא

על פי יוסף בן מתתיהו שימש ארמון-מבצר ההר בהרודיון בימי המרד הגדול את המורדים היהודים, מסיעת האדומים, אשר החזיקו במקום עד השתלטות הרומאים

* לבצלאל, בהוקרה על עניין וסקרנות רעננה בחידושי מחקר הרודיון.

איור 1: מיקום בית הכנסת בארמון-מבצר ההר (צילום אוויר: נתנאל שלזינגר, 2015)

בשנת 71 לספירה.¹ השרידים הארכאולוגיים שנמצאו בהר הרודיון מלמדים על התיישבות של אוכלוסייה גדולה במקום בזמן המרד, על חלוקת שטח המבנה ליחידות מגורים ועל בניית מתקנים שונים.² החפירות בהר בעשור האחרון לימדו כי כבר קודם למרד הגדול היה ארמון-מבצר ההר שכנה הורדוס מוזנח והרוס עד מאוד, הן

1 יוספוס, מלחמת היהודים, ד, 518-520, 555; ז, 163; ר' פורת, 'קלמן ור' צ'אצ'י', 'מי הרס את מבנה "קבר הורדוס"?' ארץ ישראל 31 (2015), עמ' 299-304. יש לציין כי תעודות אחדות שנמצאו במערות ואדי מורבעאת ונכתבו בתקופה שקדמה למרד הגדול ובמהלכו עשויות ללמד כי לקראת סוף המרד הגיעו להרודיון פליטים מרחבי יהודה, ובסופו מצאו מפלט במערות (אשל ואחרים, ארבע תעודות; אשל וזיסו, בר-כוכבא; פורת ואשל, מערות מרד ראשון).

2 קורבו, ג'בל פורדיס 67; הנ"ל, הרודיון 1; G. D. Stiebel, 'The Militaria from Herodium', G. C. Bottini, L. Di Segni, and L. D. Chrupcala (eds.), *One Land – Many Cultures, Archaeological Studies in Honour of Stanislaw Loffreda O.F.M., Collectio Maior* Jerusalem 2003, pp. 215-243; 41; א' נצר ואחרים, 'הרודיון בימי מרד החורבן ומרד בר-כוכבא', א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים), במעבה ההר 1 (2011), עמ' 59-68; פורת ואחרים, מערך הכניסה לארמון; פורת ואחרים, חידושי הרודיון. לפעילות זו מיוחסים בין היתר שני מקוואות טהרה (גרוסברג ואחרים, מקוואות 1). המנהרה התלולה היורדת ממבנה ההר אל מאגרי המים התחתונים נחצבה כפי הנראה במהלך מרד זה, כדי לאפשר גישה נסתרת ובטוחה אל בורות המים התחתונים (נצר וארוזי, מנהרות). שרידי פעילות של מורדים נמצאו גם במתחם הקבר שבמדרון הצפון-מזרחי של ההר (פורת ואחרים, הרודיון 1).

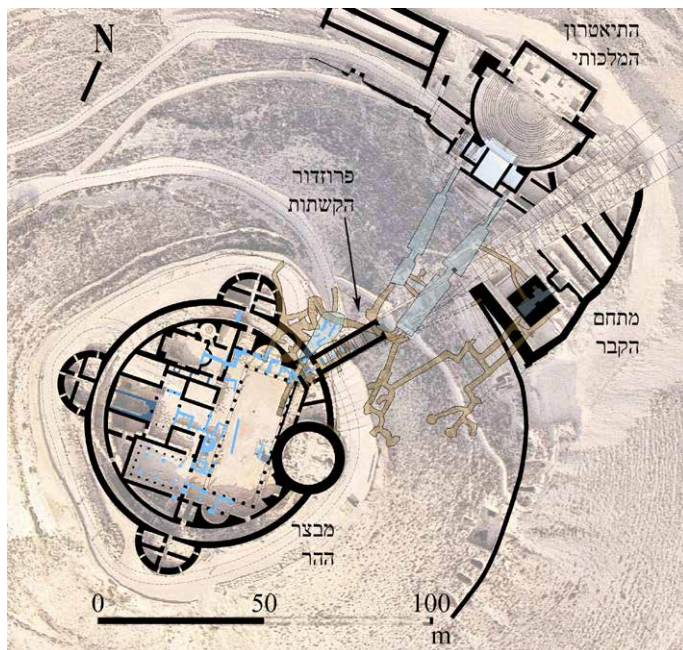

איור 2: בית הכנסת. מבט ממזרח (צילום: עיזבון אהוד נצר)

בעקבות הפסקת השימוש בו כארמון משעה שנחסמה הכניסה אליו לקראת מותו של המלך והן בגלל רעידות אדמה.³ המורדים נדרשו אפוא לפינוי הריסות באזורים שונים ולקירוי מחודש של חלק מחללי הפעילות. כחומרי בנייה להקמת המבנים הם ניצלו את מפולות אבני הבנייה וקורות העץ מהאזורים של המבנה ההורדוסי שקרסו. הממצא הארכאולוגי בהרודיון מעיד כי לאחר המרד הגדול ישב במבצר ההר החרב למחצה חיל מצב רומי מצומצם, כפי הנראה לתקופה קצרה. בהסתמך על הממצא הנומיסמטי, נראה שגם בהמשך התקופה שבין המרידות פעלו במבצר כוחות רומאיים לפרקי זמן קצרים. מכל מקום, נראה כי לא התקיים בהרודיון יישוב קבע בתקופה זו – לא בהר ואף לא בהרודיון תחתית, שננטשה במרד הגדול.⁴

3 ראו פורת ואחרים, מערך הכניסה לארמון; פורת ואחרים, חידושים בהר 2017; פרסטר ואחרים, הרודיון; אחיפז ואחרים, מטבעות פרסטר; פורת ואחרים, יקב הרודיון.

4 על הממצא מתקופה זו בראש ההר ובמדרון ראו פורת ואחרים, הרודיון 1; אחיפז ואחרים, מטבעות פרסטר. יש לציין את המידע הדל שמספקות תעודות ואדי מורבעאת על אודות המנהל וחיי היום-יום בסביבת הרודיון בתקופה שקדמה למרד ברי-כוכבא (למשל, P. Benoît, 'Textes Grecs et Latins', P. Benoît, J. T. Milik & R. de-Vaux (eds.), *Les grottes de Murabba'at* [DJD 2], Oxford 1961, pp. 209–290). בתוך כך יש לציין תעודה משנת 124 לספירה שנמצאה במערות (Mur. 115) המזכירה את הטופרכיה של הרודיון; ממנה אפשר ללמוד שהאזור המנהלי הוסיף לכאורה לפעול בדומה לתקופה שלפני המרד הגדול (בנואה [Benoît]), לעיל בהערה 10). אישוש אפשרי להמשך פעילותו של מחוז הרודיון בתקופה זו עולה גם מרשימת הטופרכיות של פליניוס הזקן, אשר יש הסוברים

איור 3: הר הרודיון. פיזור השרידים מימי המרירות (תכלת), על גבי תוכנית המבנים מימי הורדוס (שחור) (צילום: תצפית. סרטוט: מרקוס אדלקופ ורחל צ'אצ'י)

מידע רב על הרודיון במרד בר־כוכבא נמצא בתעודות שהתגלו במערות ואדי מורבעאת, כ־15 ק"מ מדרום־מזרח להרודיון, שאליהן ברחו פליטים מהרודיון וסביבתה בסוף המרד. מהתעודות עולה בין היתר כי במהלך המרד פעלו בהרודיון מפקדה של בר־כוכבא ומרכז מנהלי של מדינת המורדים.⁵ הממצא הארכאולוגי

N. Lewis, *The Documents* from the Bar Kochba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri, Jerusalem 1989; B. Isaac, 'The Babatha Archive: A Review Article', *Israel Exploration Journal* (1992), pp. 62–75; א' אופנהיימר, 'עיר ותחומי ערים בארץ ישראל הרומית', *א' אופנהיימר*, 'גפני, וד"ר שוורץ (עורכים), היהודים בעולם ההלניסטי והרומי, מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 209–226). מכל מקום נראה שהרודיון, שעל פי הממצא הארכאולוגי הייתה חרבה ברובה, לא שימשה בפועל כבירת טופרכיה בתקופה זו. יש להדגיש כי מבחינה ארכאולוגית אין לשלול מכול וכול אפשרות כי במהלך התקופה שבין המרירות חזרו יהודים להר לפרקי זמן קצובים ואף השמישו את בית הכנסת. Mur.42–44, 24 5 מיליק, טקסטים ממורבעאת; ירדני, תעודות. הרודיון נקראת בתעודות 'הרודים' (ולעיתים 'הרדיס'). מפקדו של ה'מחנה שיושב בהרדיס', על פי התעודות, היה

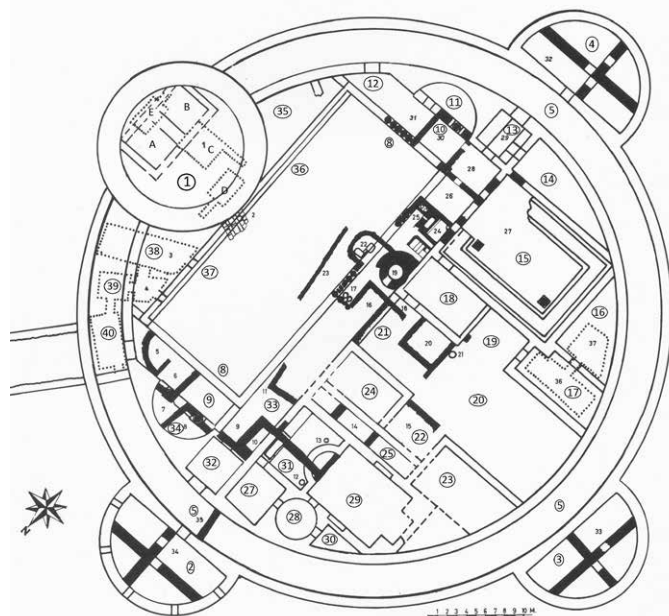
העשיר מימי מרד זה, שנמצא בהרודיון, מאשש את המידע הזה. השרידים כוללים מערכת מסועפת של מנהרות חצובות ובנויות בבטן ההר ובראשו, עם פתחי גיחה בנויים ומוסווים במדרונות, וכן את שרידי המבנים ששימשו את המורדים במבצר ההר ששרד מימי הורדוס, ובהם מבני מגורים, מחסנים, קירות ביצור, ומתקנים לאגירת מים, לכישול ולהתכה.⁶

תולדות המחקר

בית הכנסת בהרודיון נחפר בשלבים על ידי שלוש משלחות חפירה שונות: א. משלחת בית הספר הפרנציסקני למקרא, בראשות האב קורבו; ב. משלחת אגף העתיקות, בראשות גדעון פרסטר (בהמשך – מהאוניברסיטה העברית); ג. משלחת האוניברסיטה העברית בראשות אהוד נצר וצוותו.

ישוע בן-גלגולה; ר' פרנסו', הממונה על ה'אוצר' של מנגנון המנהל הבר-כוכבאי בהרודיון, היה הלל בן-גריס. ראו Mur.42–44, 24 (מיליק, לעיל; ירדני, לעיל). לתופעה זו, של הקמת מרכז צבאי ומנהלי בר-כוכבאי שלא בתחומי יישוב קיים, כפי שעולה משילוב הנתונים מהתעודות וממהמצא, יש השלכות היסטוריות רחבות החורגות מתחומי מאמר זה; בתוך כך נציין את חשיבותה של התופעה להבנת מידת ההתארגנות של ממשל בר-כוכבא שהשכיל לבנות מוצב צבאי ולשלב אותו במערכת המנהלית של המרד.

קורבו, הרודיון 1; נצר וארזי, מנהרות; פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס; R. Porat et al., 'Underground Herodium: Guerrilla Warfare during the Bar Kokhba War (132–136 CE) under Herod's Royal Palace Fortress', Mario Parise et al. (eds.) *Hypogea 2017. Proceedings of International Congress of Speleology in Artificial Cavities Cappadocia Turkey, March 06/10–2017* (2017), pp. 337–348. השרידים בהרודיון מלמדים על שימוש גלוי במבצר ההר, לצד מערכת מנהרות גרילה יוצאת דופן בבטן ההר ובראשו, והם תופעה ייחודית, שאנו מציעים לכנות 'מבצר גרילה'. תופעה זו נראית חריגה בהשוואה לעדויות הארכאולוגיות ממרד בר-כוכבא ביהודה (למשל, אשל ויסו, בר-כוכבא). הכשרתה של מערכת גרילה התקפית ומשוכללת שכזו בתוך מפקדה ואחוזת שלטון מבוצרת ונייחת נראית מנוגדת לאסטרטגיה של גרילה הגנתית וניידת, שנהגה ברובה של יהודה במרד זה (למשל, מ' גיחון, 'ההיבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על-פי חקר מערכות המסתור', קתדרה 26 [תשמ"ג], עמ' 30–42; ש' דר, 'תפקיד המערכות התת-קרקעיות במלחמת בר-כוכבא', במעבה ההר ה [2015], עמ' 111–122). נראה אפוא כי בר-כוכבא ואנשיו פיתחו בהרודיון בסיס ללוחמת גרילה התקפית אזורית כנגד הרומאים. סופו של המרד בא לידי ביטוי בחורבן ובשרפה עזה בראש ההר, ושרידים שונים מלמדים כנראה על מלכודת אש משוכללת שהכינו המורדים לרומאים. ממצאים אחרים מלמדים כנראה על אופן היערכותם של הרומאים סביב ההר (ר' פורת וי' קלמן, 'מכת אש – מלכודת אש וחורבן שהפעילו לוחמי בר-כוכבא כנגד הרומאים בסוף המערכה על מבצר הגרילה בהרודיון', נקרות צורים 21, 98–108; פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס).

איור 4: תוכנית קורבו של השרידים מימי המרידות (בשחור) (מתוך: קורבו, הרודיון 1)

א. חפירות קורבו

שרידיו של מבנה בית הכנסת נחשפו לראשונה במהלך החפירות שערכו הפרנציסקנים בראשות האב ו"ס קורבו בשנים 1963-1967 בארמון-מבצר ההר בהרודיון (איור 4).⁷ במהלך חפירות אלו נמצאו שלוש מדרגות מושבים, שנבנו בשימוש משני מאבנים ממפולות הארמון. המדרגות מתמשכות מהמזווה הצפונית של הפתח המרכזי ולאורך הקירות המזרחי, הצפוני והדרומי. סמוך לפתח הדרומי של האולם לכיוון החדר שמדרומו (לוקוס XIV) לא נמצאו ספסלים, ולא ברור אם נבנו במקור עד הפתח הראשי ולא שרדו או שמא נבנו רק עד הפתח הדרומי.⁸

עוד מצא קורבו עדויות לארבעה עמודים עם בסיסים שנשאו, לדעתו, את תקרת הטרקלין, והניח שהם אלו שנשאו בהמשך גם את תקרת בית הכנסת. אחד מהעמודים (הצפון-מזרחי) נמצא באתרו, והשאר נמצאו מוסטים מעט. הדלת המקורית הרחבה של הטרקלין הוצרה מעט בהקמת בית הכנסת, לרוחב 1.60 מ',

7 בעיקר בעונת 7-1966. קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 101-103; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 53-54, 74-75.

8 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 103; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 53.

איור 5: בית הכנסת בתום חפירתו. מבט מדרום (באדיבות ביה"ס הפרנציסקני למקרא)

ושני 'החלונות' הרחבים שמשני צדיה נמצאו חסומים כליל בבנייה באבני מפולת מהמבנה ההרודוסי ובהן חוליות עמודים.

מחוץ וסמוך לפתח המבנה חשף קורבו מקווה טהרה; ומצפון למבנה נחפר חדר קטן, מרוצף באופוס סקטילה, שאותו כינה 'הטרקלין הקטן' (לוקוס XVIII), ופתח משותף מקשר ביניהם.⁹ החדר שמדרום למבנה (XIV) לא נחפר אז, ובחפירות חלקיו העליונים של החדר שממערב לטרקלין (XVI) לא מצא קורבו עדויות לקשר ביניהם.¹⁰ מערכת הספסלים מהשלב השני של המבנה, שמצא קורבו, גרמה לו לזהותו כבית כנסת, בהסתמך על זיהוי מבנה בעל מאפיינים דומים בחפירות מצדה, שנחפרה באותן שנים בראשות יגאל ידן.¹¹ בדומה לממצאים במצדה, הציע גם קורבו לקשור בין מקווה הטהרה הסמוך לבית הכנסת לבין הפעילות הדתית במבנה.¹² יש לציין כי קורבו תהה תחילה אם שימש המבנה כבית כנסת או כמקום התכנסות ציבורי.¹³ אך חשוב מכך, קורבו התקשה תחילה לקבוע האם הכשרתו של בית הכנסת נעשתה בזמן המרד הראשון או השני, ונטה לייחסו לשני.¹⁴ עם זאת, בפרסום הדו"ח הסופי

9 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 108-109. חפירת המקווה העיקרית נעשתה כבר בעונה השלישית, בשנת 1964.

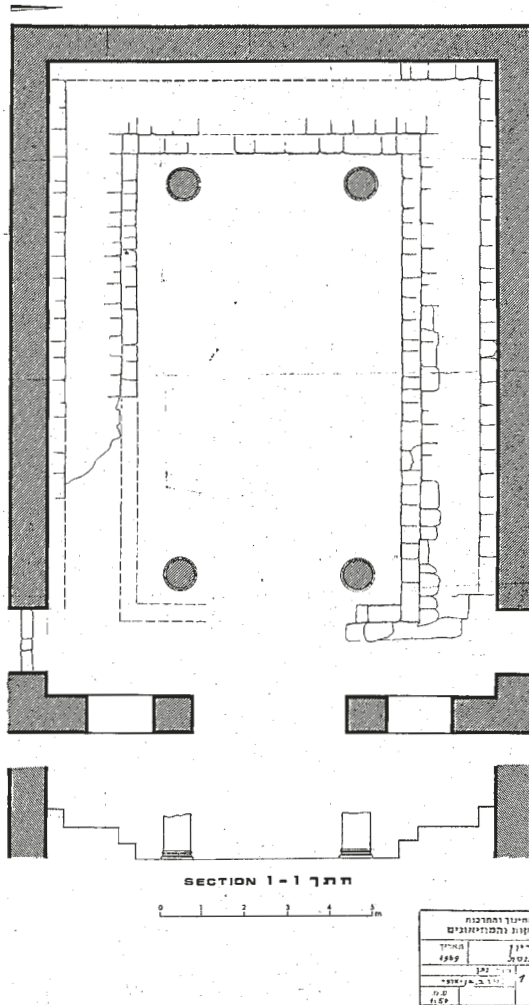
10 ראו עליהם, בהתאמה, קורבו, שם, עמ' 110, 104-105.

11 קורבו, הרודיון 1, עמ' 74-75; ידן, מצדה, עמ' 181-191.

12 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 72; ידן, שם, עמ' 164-167.

13 קורבו, שם, עמ' 101-103; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 74.

14 למשל, קורבו, ג'בל פורדיס 68, עמ' 427.

איור 6: תוכנית בית הכנסת שהוכנה בימי משלחת פרסטר (באדיבות קמ"ט ארכיאולוגיה)

ב־1989 קבע קורבו בכירור שיש לתארך את הקמת בית הכנסת דווקא למרד בר־
 כוכבא (להלן).¹⁵

15 השוו קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 101-103 והנ"ל, הרודיון 1, עמ' 74-75.

איור 7: בית הכנסת במהלך המחקר המחודש

ב. משלחת פרסטר

בשנים 1968-1969 נחפר ארמון-מבצר ההר בראשות גדעון פרסטר, כחלק מהסדרת האתר לביקור. במהלך חפירות אלו נבדקה רצפת מבנה בית הכנסת. התברר כי ארבעת בסיסי העמודים שמצא קורבו באולם אינם מזמן הטרקלין ההרודיאני, כפי שסבר קורבו, אלא הוצבו במרכזו בשעה שהאולם קורה מחדש כחלק מהכשרתו לשמש בית כנסת, לאחר שנעקרה כבר רצפת האופוס סקטילה של הטרקלין.¹⁶ זאת ועוד, בעקבות השוואה שהשווה פרסטר בין מבנים בעלי ספסלים מסוף ימי הבית השני, ובעיקר בין בתי הכנסת במצדה ובהרודיון (וכנראה אף משיקולים נוספים), סבר פרסטר שיש לתארך את הסבתו של המבנה בהרודיון לבית כנסת לימי המרד הגדול.¹⁷ עוד העלה פרסטר את האפשרות שהחדר שמצפון לטרקלין

16 ג' פרסטר, 'הרודיון', חדשות ארכיאולוגיות ל (1969), עמ' 27-28; הנ"ל, בתי הכנסת, עמ' 224, והערה 12; פרסטר ואחרים, הרודיון; G. Foerster, "Herodium", Notes and News', *Israel Exploration Journal* 19 (1969), pp. 123-124; idem, 'Herodium', *Revue Biblique* 77 (1970), pp. 400-401, Pls. XX-XXIII; idem, 'The Synagogues at Massada and Herodion', *Journal of Jewish Art* 3/4 (1977), pp. 6-11; idem, 'The Synagogues at Masada and Herodium', Lee I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp.24-29; idem, 'Les synagogues de la période du second Temple', *Le Monde de la Bible* 57 (1989), pp. 9-14

17 פרסטר, בתי הכנסת.

(XVIII) שימש לאחסון ארון הקודש והמגילות – כפי ששימש לכך חדר הספח שבצפון-מערב האולם במצדה – על פי קטעי המגילות שנתגלו בו.¹⁸ כמו כן סבר פרסטר, בעקבות אחרים, שיש משמעות פולחנית לבחירה באולם שפתחו פונה למזרח לשמש בית כנסת.

ג. משלחת נצר – המחקר המחודש

המחקר המחודש של בית הכנסת בשטח נעשה בכמה שלבים בשנים 2007-2016 על ידי המשלחת של האוניברסיטה העברית לחקר הרודיון בראשות אהוד נצר (ובהמשך על שמו), בהובלת המחברים. מטרת המחקר הייתה לאסוף נתונים חסרים על אודות שלבי הקמתו ופעילותו של בית הכנסת, ונתונים אדריכליים הנוגעים למרכיביו ולשלביו של המבנה. בשלב הראשון (2007-2010) נעשו חפירות בדיקה ראשונות תחת ספסלי בית הכנסת וברצפתו, וכן בחדר שמדרומו (XIV) ובחדר הטהרה שמחוץ לפתח האולם.¹⁹ בשנים 2014-2016 נעשו חפירות בדיקה מקיפות בכל מרכיבי בית הכנסת, ובמהלכן נחשפו נתונים חשובים על אודות המבנה ושלביו (להלן).²⁰ נתונים אלה מאפשרים לשוב ולדון במרכיבי המבנה, בזמנם, ובפעילותו שהתרחשה בהם בתקופות השונות.

הטרקלין מימי הורדוס

קודם לסקירת בית הכנסת ומרכיביו, ניגש לתיאור שרידי הטרקלין מימי של הורדוס, שבהם נבנה בית הכנסת, כפי שאפשר לשחזר בשלב זה של המחקר. זהו כאמור מבנה אורך מלבני, כ-15×10.5 מ' שטחו. במהלך חפירתנו התברר כי בטרקלין נבנו שלוש שורות עמודים, אשר הוצבו לאורך שלושת הקירות הפנימיים של המבנה, במרחק של כמטר מן הקירות. העמודים ניצבו על גבי מסדים בנויים ושקועים ברצפה, ובראשם כן-הבסיס (plinth). בסיס העמודים היה כפי הנראה מטיפוס אטי,

18 פרסטר, שם. על השרידים ממצדה ראו ידן, מצדה, עמ' 181-189; הנ"ל, מצדה 1, עמ' 87-89; נצר, בית הכנסת; הנ"ל, מצדה.

19 פורת ואחרים, חידושים 2010, עמ' 17-18.

20 החפירות בוצעו כחלק מהמחקרים ועבודות השימור שערכה המשלחת בראש הדר. השתתפו בין היתר: אהוד נצר, פרנקי שניידר, יעל קלמן, עופר נוימאיר, ניסן בר-נתן, טל רוגובסקי, אסף בן חיים, שמעון גסנוב ומיכאל צ'רנין. חלק מהעבודות נעשו במסגרת פיתוח האתר על ידי רשות הטבע והגנים. לפרסום ראשוני ראו פורת ואחרים, חידושי הרודיון, עמ' 154-155. אנו מודים ליורם צפריר ז"ל, לגרעון פרסטר וליוסי פטריך על ליווי וייעוץ למשלחת בשנים שלאחר מותו של אהוד, וכן לעוזי ליבנר אשר קרא את כתב היד הנוכחי, והעיר הערות חשובות (האחריות, כמובן, עלינו בלבד).

מהסוג שהתגלה ברחבי הארמון, בעל קוטר חוליה תחתון של כ-45 ס"מ. העמוד הוכתר (בסבירות גבוהה) בכותרת קורינתית מהטיפוס הקטן מבין שניים המופרים בארמון, בעלת קוטר תחתון התואם את מידות הבסיס שהוזכר.²¹ העמודים נשאו כנראה תקרה מוגבהת מעל מרכז החדר ונמוכה יותר באגפים, דבר שאפשר התקנת חלונות לתאורה בתוך שבין מפלסי התקרות. טורי העמודים שלאורך קירות האורך נפסקו במזרח במרחק של כארבעה מ' מהקיר המזרחי של המבנה שבו הותקנו שלושת הפתחים הנרחבים. דבר זה הותיר את מרחב הכניסה לטרקלין מרווח, ואליו גם הובילו שני הפתחים הצידיים מהחדרים שמצפון ומדרום לטרקלין (איור 8).²² מבני טרקלין מטיפוס זה נפוצים בתקופה הרומית, ודוגמאות טובות להם נחשפו בשני הטרקלינים מימי הורדוס ביריחו.²³

רצפת הטרקלין עוטרה באריחי אבן מגוונים בסגנון אופוס סקטילה, אשר שרידיה, הכוללים אבני ריצוף וכן נגטיבים בחומר מליטה אפרפר, נמצאו הן מתחת לספסלי בית הכנסת והן במרכזו (שם, כאמור, תחת בסיסי עמודי בית הכנסת). מחקר מפורט של שרידי הריצוף הראה כי מרכזו של החלל רוצף באריחים רבועים גדולים, עשויים שיש בגוונים שונים, הסדורים באלכסון לכיוון הקירות בתבנית רשת. אגפי החלל שמעבר לטורי העמודים רוצפו באריחי שיש קטנים יותר הסדורים באלכסון בין שתי שורות רציפות של אריחים מרובעים קטנים, העשויים אבן ביטומן שחורה מקומית. העדויות שנחשפו מלמדות כי גם אבני המסד הריבועיות (plinth) שעליהן ניצבו העמודים צופו באריחי שיש.²⁴ קירות הטרקלין עוטרו בפרסקו, בדגמים מלבניים צבעוניים, ששרידיהם נמצאו בעיקר בגב הספסלים,²⁵ ותקרתו של האולם עוטרה בדגמים מגוונים עשויים סטוקו (שנמצאו עד כה בעיקר במפולת בחדר XIV שמדרומו).

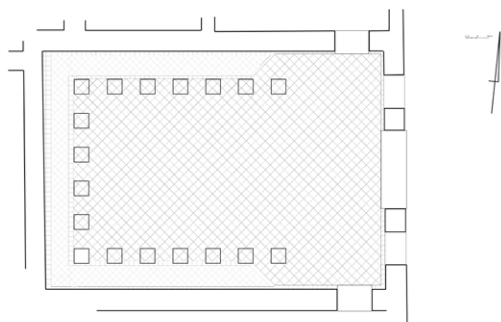
21 שברי כותרות מטיפוס זה נמצאו בתוך ספסלי בית הכנסת, ואחרות שימשו את המורדים לסתימת חלונות הטרקלין ולעבודות אחרות באזור המקווה. יש לציין כי חשיבותו של מבנה הטרקלין בארמון תואמת את עיטורו בכותרות הקורינתיות המפוארות. אנו מודים לאסף בן חיים, השוקד על פרסום העיטור האדריכלי מארמון הר, על שאפשר לנו להציג מתוצאות מחקר.

22 פורת ואחרים, חידושי הרודיון, עמ' 154-155.

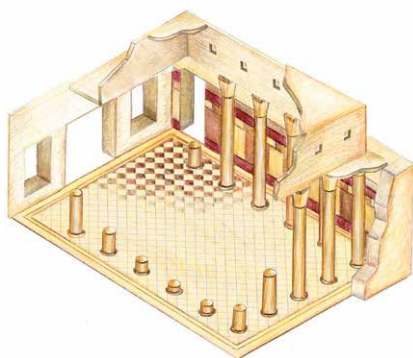
23 א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים תש"ס, עמ' 32-55. לאור הדמיון האדריכלי של הטרקלין לחדרי אירוח שנתגלו ובשל הקבלות אחרות מהעולם הרומי, יש לשחזר את החדר במערך עמודים צפוף המוכר כ'אויקוס קורינתי'. להרחבה ראו למשל E. Netser, *The Architecture of Herod, the Great Builder*, Tübingen 2006, pp. 248-252

24 שניידר, ריצוף אבן.

25 פורת ואחרים, חידושים 2010, עמ' 17-18.

איור 8: תוכנית הטרקלין מימי הורדוס בעקבות המחקר המחדש (סרטוט: ר' צ'אצ'י)

איור 9: המחשה איזומטרית של הטרקלין (ציור: ת' רום, סטודיו Y)

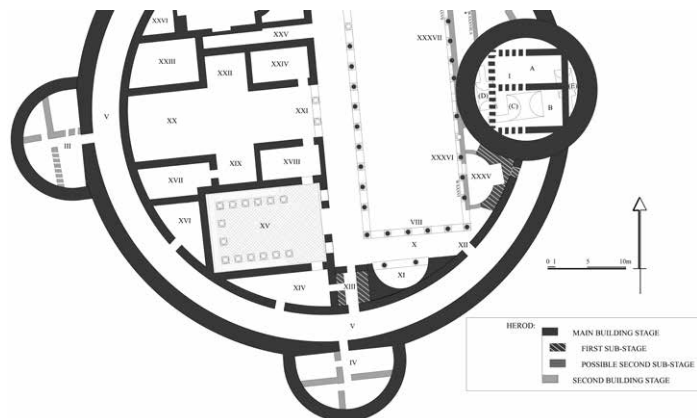
החדרים סביב הטרקלין בימיו של הורדוס

חדרים אלה היו כמובן שונים זה מזה במראם וכייעודם. החשוב מביניהם הוא 'הטרקלין הקטן' (XVIII) שנבנה מצפון, עם פתח לטרקלין. היה זה למעשה האגף הדרום-מזרחי מבין האגפים שהוקמו סביב החצר בצורת צלב שהייתה במערב הארמון. אף חדר זה עוטר בפרסקו ורוצף באריחי שיש צבעוניים הסדורים באלכסון בתבנית רשת. העיטורים מלמדים שלא היה זה רק חדר שירות אלא הוא שימש באופן זה או

אחר כחדר ייצוגי, הקשור כפי הנראה לפעילות האירוח בטרקלין.²⁶

החדר שמדרום לטרקלין (XIV) הוא בעל מתאר משולש המתעגל בדרום עם מעטפת הארמון. בחלקו הצפון-מזרחי הוסדר פתח כלפי הטרקלין, ופתח נוסף

26 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 108-109; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 54, איורים 49, 94-98; שניידר, ריצוף אבן. החדר כונה על ידי קורבו 'טרקלין קטן לנשים'.

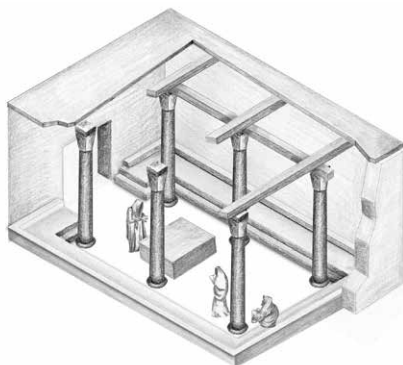
איור 10: תוכנית חלקו הדרומי של ארמון-מבצר ההר מימי הורדוס (סרטוט: רחל צ'אצ'י)

הותקן כלפי מזרחה – אל חדר XIII, המוביל הן אל החצר הפריסטילית שמצפונה והן אל מבנה המעטפת שמדרומו.²⁷ החדר המשולש (XIV) טויה בטיח לבן פשוט, ויש להניח ששימש כחדר שירות לפעילות בטרקלין. הרצועה שמחוץ לפתח הטרקלין, שבה נבנה מאוחר יותר מבנה הטהרה (להלן), הייתה בימיו של הורדוס סטיו מקורה הפתוח אל חצר הארמון.

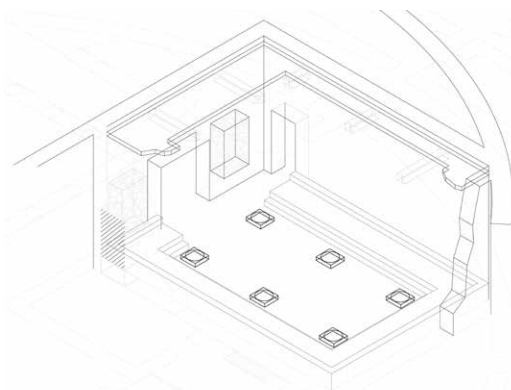
החדרים שממערב ומצפון-מערב לבית הכנסת (XVII, XVI) היו בתקופת הורדוס חלק ממכלול חדרי המגורים או השירות שהוקמו בדרום-מערב החצר הצלובה. מעל שניהם הייתה קומה שנייה ששרדה בחלקה, שאליה הותקנו גם פתחים מכיוון מעטפת הארמון. תחתיהם הוכשר בימי הורדוס בור מים כפול, אשר אפשר שחלקו הצפוני אף שימש כמקווה טהרה.²⁸ החפירות באזור זה לימדו כי לא התקיים בימי הורדוס קשר ישיר כלשהו בין חדרים אלה לבין מבנה הטרקלין.

27 חדר XIII, שהיה מעוטר בפרסקו צבעוני, עבר שינוי במהלך שנות פעילותו של הארמון, עת נבנו בו שני קירות עיבוי מקבילים אשר הצרו אותו והותירו בו בפועל רק מעבר צר. בקיר המערבי החדש הותקן פתח שאפשר את המשך המעבר אל חדר XIV (קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 109; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 64-65). הסיבה להקמת קירות העיבוי לא ברורה, ואפשר שנועדו לשאת מבנה עילי שהיה אל מול גובה המגדל הדרומי, ולא שרד. יש לציין כי מעל חדר XIV הייתה קומה שנייה שאליה הוסדר פתח מדרום, מכיוון המעטפת, ששרידיו נמצאו בחפירות (איור 10).

28 ראו עליהם קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 104-108; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 64-66. על בור המים ראו גם פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס, עמ' 282-283; גרוסברג, מקוואות, עמ' 100-101.

איור 11: המחשה איזומטרית של מבנה בית הכנסת (ציור: ת' רום, סטודיו Y)

איור 12: שחזור איזומטרי של מבנה בית הכנסת (אהוד נצר ומרקוס אדלקופ)

בית הכנסת מימי המרידות – אדריכלות וסטריגרפיה

א. חלל המבנה, עמודים ותקרה

מבנה בית הכנסת הותאם לחלל אולם הטרקלין מימי הורדוס בשינויים ספורים: תקרת הטרקלין שקרסה קודם להקמת בית הכנסת הוחלפה בתקרת עץ קלה ושטוחה, שהושענה על הקירות ונתמכה בשישה או בארבעה עמודים (להלן). העמודים הוצבו סביב מרכז האולם, במרחק של כ-3 מ' מהקירות וכמטר מהספסל התחתון. שני הפתחים שמצידי הפתח המרכזי נסתמו, כפי שתואר לעיל, ואילו הפתח המרכזי הוצר בכנייה לרוחב של 1.60 מ'. שני הפתחים הפונים אל החדרים שמצפון ומדרום המשיכו כנראה לשמש למעבר, אם כי אפשר שהגישה אליהם נעשתה תחילה מעל

ספסלי בית הכנסת שהתמשכו גם לרוחב הפתחים (להלן). הכניסה לחדר שמדרום (XIV) נסתמה בקיר, כפי הנראה במרד בר־כוכבא (להלן). על פי שרידי בסיסי העמודים שמצא קורבו בחלל הטרקלין, ובהם אחד באתרו ואחרים מוסטים (לעיל), סבר החופר כי יש עדויות לכך שהיו במבנה לכל הפחות ארבעה עמודים הסדורים כנגד פינות האולם.²⁹ נראה כי קורבו, אשר טען כאמור שהעמודים הוצבו במקום כבר בשלב הטרקלין ההורדוסי, התקשה להכריע אם היו במבנה ארבעה או שישה עמודים. מחד גיסא הציע כי מבנה עם ארבעה עמודים מתאים למבני טרקלין מהתקופה הרומית הקדומה,³⁰ מאידך גיסא נראה ששקל – יש להניח שגם מסיבות הנרסיות־אדריכליות – את האפשרות כי שישה עמודים נשאו את תקרת האולם (עמוד נוסף בין שני עמודים לאורך האולם), דבר ששיווה לאולם תוכנית בזיליקלית.³¹ מכל מקום, בחפירתו של פרסטר התברר כי העמודים שמצא קורבו הוצבו במקום רק לאחר ביטולו של הטרקלין, וכי הונחו מעל תשתית הרצפה ולא על סטילובט.³² העמודים והבסיסים שנמצאו בחלל בית הכנסת הובאו מהפריסטיל של חצר הארמון, והם ששימשו לתמיכת התקרה החדשה.

ב. הספסלים

שלוש מדרגות מושב רציפות נבנו לאורך הקירות באבני נארי רבועות בשימוש משני, מגובשות בחומר מליטה בוצי. רום המדרגות הוא כ־40 ס"מ; שלח המושב העליון בכל ההיקף הוא כ־45 ס"מ, וכך גם במושב התחתון, פרט לפאה הדרומית, שבה שלח המושב התחתון צר יותר (כ־35 ס"מ). מדרגת מושב הביניים רחבה, והיא אפשרה מעבר בגב היושבים. בדרום ובצפון רוחבה (שלח) הוא כ־135 ס"מ, ובמערב כ־120 ס"מ. מדרגה זו נבנתה בפן אבנים הפונה לפנים האולם, ומילוי עפר מהודק בגבו. אפשר שלאורך הקיר המזרחי של בית הכנסת, עם הפתחים, הוקמו שתי מדרגות ספסלים בלבד, כפי שנחשפו בחפירות קורבו (איור 13).

אם כן, מדרגות המושב נבנו מלמטה למעלה, והעליונות הושתתו על גבי מילויי העפר שכגב הנמוכות מהן. מדרגות המושב התחתונות הושתתו על שכבת עפר חום דקה (כ־2 ס"מ) שהורברה על גבי התשתית האפורת של אבני הריצוף. גב המדרגה העליונה הושען כנגד קיר אולם הטרקלין, ולעיתים כנגד הטיח המעוטט

29 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 100-103; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 53; פרסטר, בתי הכנסת.

30 קורבו, הרודיון 1, עמ' 53.

31 ראו את הצעת השחזור של קורבו שם, בתוכנית מס' 1. יש לציין כי כך גם שחזר קורבו בשטח, ראו קורבו, שם, צילומים 24-26.

32 פרסטר, בתי הכנסת, עמ' 223, הערה 12. העמודים בשאר המבנה ההורדוסי הוצבו על גבי סטילובט.

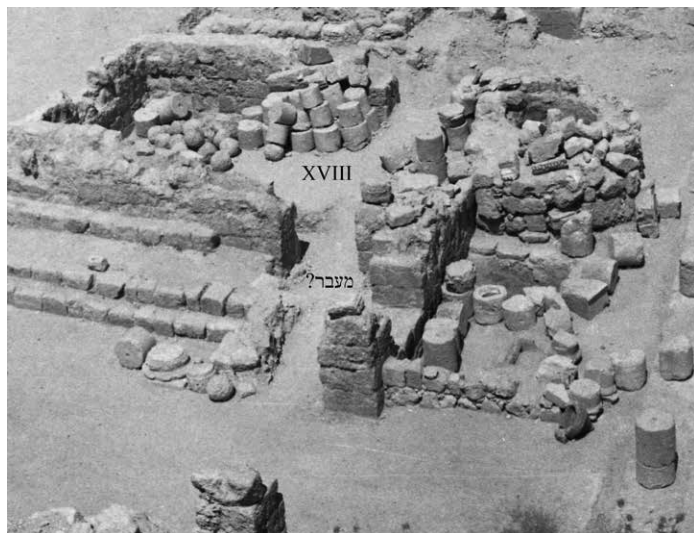
איור 13: ספסלי בית הכנסת בצפון ובמזרח (באדיבות ביה"ס הפרנציסקני למקרא)

ששרד עליו שלא ברציפות. המושבים נבנו מעל שרידי עמודי הטרקלין (בעיקר היסודות), שכבר קרסו עם תקרתו קודם להקמת בית הכנסת. בחפירה שלנו נמצאו בגב הספסלים כמה פריטים אדריכליים, ובהם חוליות עמוד וכותרת קורינתית (שלמה, קטנה, ואפשר שמקורה בעמודי הטרקלין). בתוך אבני המושבים, שנבנו כאמור מאבנים בשימוש משני שהובאו מרחבי הארמון ההורדוס, שולבו פריטים אדריכליים אחדים, ובהם כרכוב, חוליות עמוד, וכן אבנים מגיר קשה־אדמדם, שאולי הובאו ממבנה אחר באתר.

ג. המבנים סביב אולם בית הכנסת

החדר שמצפון לבית הכנסת ('הטרקלין הקטן' – XVIII) מבנה מלבני קטן זה מימי הורדוס שימש כפי הנראה כאחד מחדרי השירות של בית הכנסת.³³ הכניסה אליו מבחוץ הייתה דרך הפתח המקורי בקיר הצפוני, ויש להניח שהמעבר בינו לכיך בית הכנסת היה מעל מפלס הספסלים של בית הכנסת, אשר נבנו גם לרוחב הפתח המקורי שבין החדרים, או לחלופין דרך מעבר צר שהוסדר בצפון־מערב בית הכנסת, בגב קטע הספסלים המקביל לקיר המזרחי של המבנה (איור 14). אם המעבר היה מעל הספסלים אזי יש להניח שכמה מדרגות נבנו לשם כך בתוך הטרקלין הקטן. עם זה, אין להוציא מכלל אפשרות כי לא היה מעבר ישיר בין חדר זה לחלל בית הכנסת, וכי הפתח ביניהם נסתם. בקיר המזרחי של החדר הצפוני נפרץ והותקן פתח שהוביל אל מבנה הטהרה שהוקם ממזרח לו (להלן). רצפת האופוס סקטילה של חדר זה מימי הורדוס פורקה ככל הנראה בעת שפורקה

33 פרסטר, שם, הציע כאמור שהחדר שימש בין היתר לאחסון ארון הקודש.

איור 14: אזור המעבר בין בית הכנסת אל החדר שמצפונו (באדיבות ביה"ס הפרנציסקני למקרא)

רצפת בית הכנסת. על פי קורבו הוגבלה הכניסה אל החדר מכיוון צפון במהלך מרד בר־כוכבא,³⁴ אז גם נסתם בבנייה הפתח לכיוון מבנה הטהרה.³⁵

מבנה הטהרה שמצפון לפתח בית הכנסת

מבנה מלבני זה, ובו מקווה טהרה ומתקנים נוספים, נחשף בחפירותיו של קורבו בתחום הסטיו המערבי של החצר הפריסטילית של הארמון,³⁶ ואנו חקרנו אותו בשנית.³⁷ בחלקו הצפוני של המבנה הותקנה בריכת טבילה מלבנית; מדרום לה נמצא משטח ריבועי מטויח, וממזרח לו בריכה מלבנית קטנה שתחתיה מכל קטן ומעוגל דמוי פעמון, שהצענו לזהותו כ'אוצר'. הקיר הדרומי של מבנה הטהרה נמשך מהמזווה הצפונית של פתח בית הכנסת לצפון ולמזרח, והקיר המזרחי שלו נבנה על גבי הסטילובט המערבי של החצר הפריסטילית. הכניסה אל מבנה הטהרה הייתה, כאמור, דרך הסרקלין הקטן (XVIII) אל חלקו הצפון־מערבי של חדר הטהרה. החלון המקורי הרחב שנמצא בקיר שבין בית הכנסת למבנה הטהרה נסתם, כאמור,

34 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 114–115; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 73.

35 גרוסברג ואחרים, מקוואות 1, עמ' 65.

36 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 72; הנ"ל, הרודיון 1, צילומים 108, 110–111.

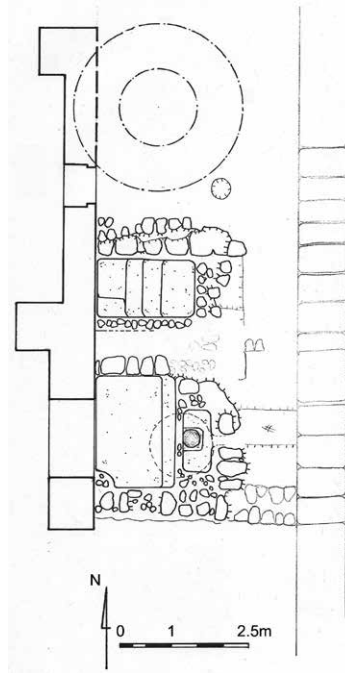
37 א' גרוסברג ואחרים, "מקווה על גבי מקווה" מימי המרירות ברומאים שהתגלה בהרודיון, תחומין לא (2011), עמ' 395–440; גרוסברג ואחרים, מקוואות 1; גרוסברג, מקוואות.

בבנייה (הכוללת חוליות עמודים רבות), עם הקמתם של בית הכנסת ומבנה הטהרה.

לזמנו של מבנה הטהרה

נתונים ארכאולוגיים, הן ישירים והן עקיפים, מלמדים כי מבנה הטהרה הוקם כפי הנראה במהלך המרד הגדול. הקמתו מאוחר לימי פעילות הארמון בתקופה ההרודיאנית עולה כמובן ממקומו בתחום החצר הפריסטילית וקטיעתו של הסטיו המערבי, וכן מן העובדה שקירותיו נבנו מאבנים בשימוש משני מהארמון. על גבי חלקו הצפוני של מבנה הטהרה חשף קורבו כבשן גדול,³⁸ אשר סתם בבנייתו את הפתח שהוביל למבנה מהטרקלין הקטן (XVIII) שממערבו (לעיל; ואיורים 15-16), ובהקמתו פורק כנראה הקיר הצפוני של מבנה הטהרה.³⁹ קורבו הציע לתארך את הקמתו של הכבשן למרד ברכוכבא, בעיקר בשל היחס בינו לביץ מסדרון בנוי שהוביל

איור 15: תוכנית מבנה הטהרה (סרטוט: רחל צ'אצ'י)

לכיוון פתחו שנמצא בחלקו הצפוני, ואשר התמשך מחדרי המגורים מתקופה זו שנחשפו במזרחה של החצר הצלובה.⁴⁰ בחפירתנו פורק קיר שנסמך אל הכבשן מדרום (L.H3026; W1811), ותחתיו נמצא מתקן התכה קטן,⁴¹ אשר נחפר ברצפת מבנה הטהרה. קיר העיבוי נבנה כנראה בתקופה הביזנטית כחלק מהמשך פעילותו של הכבשן הגדול, כפי שסבר קורבו. מתקן ההתכה הקטן הוכשר לצד הכבשן הגדול (נמצא ששניהם מתייחסים אל אותה רצפה), ושניהם נבנו כנראה במהלך מרד

38 כ-3.5 מ' קוטרו – קורבו, הרודיון 1, עמ' 75. המתקן שימש כנראה כבשן סיד. במהלך מחקר מטלורגי שערכנו בשנת 2016 עם ד"ר נעמה יהלום-מאק וד"ר עדי אליהו (טרם פורסם) נשללה האפשרות כי הכבשן שימש למתכות. לעומת זה הוכח כי מתקן ההתכה הקטן שמדרום לו (להלן) נועד להתכה וליצירה של כלי מתכת.

39 לוקוס 19, במפה 2 אצל קורבו, ג'בל פורדיס 67; והנ"ל, הרודיון 1, עמ' 75 וצילום 108.

40 קורבו, הרודיון 1, עמ' 73-74.

41 30 ס"מ קוטרו ו-60 ס"מ עומקו; המתקן שימש כנראה ליצירת כלי נשק (לעיל). על מתקני ההתכה במבצר ראו פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס, עמ' 283-285.

איור 16: פתח מבנה הטהרה. סתום לאחר בניית הכבשן

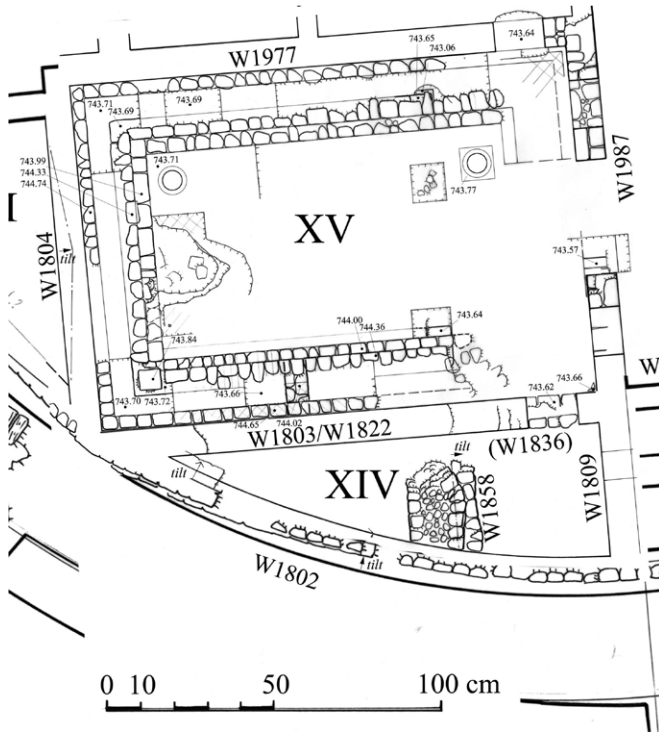
בר־כוכבא. תחת הקיר שפורק מדרום לכבשן, בגובה רצפת מבנה הטהרה, מצאנו מטבע משנת 4 למרד הגדול (70/69 לספירה; סל 6150). בחפירות קורבו נמצאו באזור זה בקונטקסטים שונים מטבעות הן מהמרד הגדול והן ממרד בר־כוכבא.⁴²

בור המים הקדום ממזרח למבנה הטהרה

בחפירות קורבו התגלה בגבול המזרחי של מבנה הטהרה, תחת הסטילוכט המערבי של חצר הארמון, פתח של בור מים שנחצב בתקופה ההלניסטית והושמש שוב בימי הורדוס.⁴³ השרידים בחלל הבור, שכבות הטיח, וכן השרידים באזור פתחו הדרומי

42 ספייקמן, מטבעות הרודיון, עמ' 17-21. יש לציין כי אין לשלול מכול וכול את האפשרות כי הכבשן הגדול הוקם רק בתקופה הביזנטית.

43 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 70-72; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 74. ר' פורת ואחרים, 'ראשית ההתיישבות בהר הרודיון בתקופה ההלניסטית, ומשמעותה הגיאוגרפית-היסטורית', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה יב (2018), עמ' 214-239.

איור 17: תוכנית השרידים בחדר XIV שמדרום לבית הכנסת (סרטוט: רחל צ'אצ'י)

מלמדים כי הוא נחשף והוכשר מחדש על ידי המורדים היהודים באחת מן המרידות. אם כן, אפשר שבשלב זה שימשו מי הבור גם לפעילות מתקני הטהרה הסמוכים.

לסיכום זמן הקמתו ופעולתו של מבנה הטהרה מכלול הנתונים הארכאולוגיים הישירים מלמד אפוא כי מבנה הטהרה הוקם במהלך המרד הגדול. מקווה טהרה דומה במאפיניו נמצא בחלקה המזרחי של החצר הפריסטילית, במרחק של כ-15 מ' בלבד מן המבנה הנדון, ואף הוא תוארך מסיבות סטרטיגרפיות למרד הגדול.⁴⁴ כמו כן, יש לציין את דמיונם של מקוואות אלה על מאפיניהם לכמה מתקני טהרה נוספים בני התקופה ביהודה.⁴⁵ נראה כי מקומו של

44 גרוסברג ואחרים, מקוואות 1, עמ' 76-78.

45 גרוסברג ואחרים, שם; גרוסברג, מקוואות. בתיארוכו את מבנה הטהרה הנדון הסתמך קורבו בין היתר על המקוואות שחשף אז ידין במצדה. ראו קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 72; הנ"ל,

מבנה הטהרה לצד פתח בית הכנסת אכן אינו מקרי,⁴⁶ וחזיון לכך אפשר למצוא בגישה אליו דווקא ממערב, דרך הטרקלין הקטן הנסמך לבית הכנסת, ולא מן החצר. פתחו המקורי של מבנה הטהרה הנדון נסתם כפי הנראה במהלך מרד בר-כוכבא. עם זאת, אין לשלול את האפשרות כי המבנה הוסיף לשמש בתקופה זו, תוך הסדרת פתח מכיוון אחר. יש לציין כי הזיקה בין בתי כנסת למקוואות טהרה המשיכה לפחות עד למרד בר-כוכבא,⁴⁷ וכי המקורות והממצא הארכאולוגי מלמדים כי שמירת הטהרה נמשכה אף לאחר מרד בר-כוכבא, ורק בהמשך תקופת המשנה והתלמוד היא נעשתה בהדרגה לנחלתם של יחידים.⁴⁸

החדרים שמדרום ומדרום-מזרח לבית הכנסת (XIV, XIII)

חדר XIV שמדרום לבית הכנסת הוסיף לשמש ככל הנראה כחדר שירות, כפי ששירת את הטרקלין בימי של הורדוס. חדר זה, אשר כמעט לא נחפר על ידי קורבו, נחפר בחלקו הגדול על ידינו בכמה שלבים, אך חפירתו טרם הושלמה.⁴⁹ בחפירות קורבו נמצא הפתח בין בית הכנסת לחדר הנדון חסום בקיר חד-פני שנבנה לרוחב חלקו הדרומי של הפתח. קורבו הניח שזמנה של הסתימה הוא מרד בר-כוכבא, עת הוכשר בית הכנסת בטרקלין, וכי היא נועדה לתמוך את שכבות ההרס ומפולות האבן שמילאו את החדר שמדרומו.⁵⁰ ואכן, בחפירתנו בשכבות העפר העליונות שמילאו את החדר, לאחר הסרת שכבת מפולות אבני המעטפת, נמצאה שכבת

הרודיון 1, עמ' 74-75; ידן, מצדה, עמ' 164-167. וראו לוי, בתי כנסת קדומים, עמ' 75-76.
 46 ר' רייך, 'בית-הכנסת ומקווה הטהרה בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), בתי-כנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 205-212; י' אדלר, 'בתי כנסת עתיקים ומקווה הטהרה: הממצא הארכאולוגי וזיקתו להלכה קדומה', קתדרה 128 (תשס"ח), עמ' 51-72.

47 אדלר, שם.

D. Amit & Y. Adler, 'The Observance of Ritual Purity after 70 C.E.: A Reevaluation of the Evidence in Light of Recent Archaeological Discoveries', Z. Weiss et al. (eds.), "Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture (eds.), "Follow the Wise" (B. Sanhedrin 32b): Studies in Jewish History and Culture (eds.), in Honor of Lee I. Levine, Winona Lake, Indiana 2010, pp. 121-143
 פרצה טהרה יתרה בישראל ומתי פסקה?; בר"ד – בכל דרכיך דעהו, כתב עת לענייני תורה ומדע 17 (תשס"ו), עמ' 7-27.

49 על חפירות קורבו ראו קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 110. על תוצאות ראשוניות של חפירותינו בשנים 2007 עד 2017, ואשר יפורסמו בדו"ח הסופי שיוקדש לחפירות בראש ההר, ראו פורת ואחרים, חידושים 2010, עמ' 12-13; פורת ואחרים, מטבעות, עמ' 102-103.
 50 קורבו, הרודיון 1, איור 112. סתימה בחלקו הצפוני נעשתה בעת הכשרת האתר לביקור על ידי משלחת פרסטר, ופורקה על ידינו.

איור 18: החפירות בחדר XIV. מבט ממזרח

פעילות משופעת מימי מרד בר־כוכבא, גבוהה בכשני מטרים מעל מפלס הרצפות ההורדוסי, ומעליה שכבת הרס. בתוך שכבות אלו מצאנו שלושה מטבעות ששימשו במרד בר־כוכבא.⁵¹ שכבה זו מימי מרד בר־כוכבא נמשכה במשופע כלפי מזרח אל הפתח שהוביל לחדר XIII, ואף שם נמצאו שרידים ומטבעות ממרד זה, וכן כניסה למנהרה שהובילה אל מערכת הקמרונות הדרומיים.⁵²

51 המטבעות: 1. מימי הדיאנוס, ממטבעת טבריה – 119-120 לספירה (L.H3111; סל 6413);

2. מטבע בר־כוכבא, שנה ג', לולב וכינור – 135/134 לספירה (L.H3042; סל 6180);

3. דומיטיאנוס – 95 לספירה (L.H3038; סל 6165). וראו פורת ואחרים, מטבעות, עמ' 102-103; אחיפז ואחרים, מטבעות פרסטר.

52 על השרידים הבר־כוכבאיים בחדר XIII ראו קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 109; הנ"ל,

הרודיון 1, עמ' 64-65; ספייקמן, מטבעות הרודיון, עמ' 21, מס' 102. לריווח ראשוני על

המנהרה ראו פורת ואחרים, חידושים 2010; פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס, עמ'

274-275. הפתח בין חדר XIV לחדר XIII נסתם כפי הנראה בתקופה הביזנטית כדי למנוע

את קריסתו לאחר החורבן במקום. עם זאת אין לשלול את האפשרות כי הסתימה שנחשפה

לאחר הסרת שכבות גבוהות אלו ממרד בר־כוכבא מעל חדר XIV נחשף לרוחב מרכזו של החדר קיר רחב (כ־1.5 מ'). בצמוד וממזרח לקיר רוחב זה נבנה קיר עיבוי צר (כ־60 ס"מ רוחבו) וכנגדו ממזרח נמצאו שכבות עפר ובהן שרידי פעילות. חלקם הצפוני של שני הקירות נמצא מופרע, כפי הנראה על ידי מנהרה שנחפרה במקביל לרופן הצפונית של החדר ושקרה מאוחר יותר. תחת בסיס הקיר והשכבות שניגשו אליו חפרנו שכבת עפר ומפולות שהצטברה לעובי של כ־80 ס"מ מעל רצפת החדר. בשכבה זו נמצא מטבע משנה ב' למרד הגדול (67-68 לספירה; L.H3370, סל 7644). על גבי רצפת החדר המקורית־ההורדוסית נמצאה בשטח חפירה מצומצם שכבת חיים, שזמנה אל נכון מימי הורדוס, והיא מכילה כמות גדולה של כלי חרס שנשברו באתרם. בשלב זה של המחקר⁵³ אפשר להציע בזהירות כי רצפת החדר הייתה מכוסה בקריסות המבנה כבר קודם למרד הגדול, וכי בשעת הכשרת בית הכנסת והספסלים, הוכשר חלקו המזרחי של החדר הדרומי (XIV), תוך ניקוי מפולות עד גובה ראש הספסלים בקירוב, ותוך פילוס רצפה חדשה בגובה זה. במרד זה הוקם אל נכון קיר התמך הרחב שנבנה לרוחבו של החדר, תוך שהוא תומך במפולות שלא פונו מחלקו המערבי של החדר. העיבוי של קיר זה, מפלס הפעילות לצידו ושכבות ההרס שמעליו, וכן שרידי המנהרה שקטעה את חלקם הצפוני של קירות הרוחב, ואף הקיר שנבנה בפתח אל בית הכנסת – כל אלה הם תוצרי פעילות שהתרחשה בתקופת מרד בר־כוכבא או בזמן סמוך לו.

אם כן, חדר השירות הדרומי, ששימש כנראה את בית הכנסת עם הקמתו, היה חדר ריבועי קטן (כ־4×4 מ'). רצפתו הייתה גבוהה בכמטר מגובה רצפת בית הכנסת, והותאמה לגובה ראש הספסלים אשר התמשכו גם לאורך הקיר הדרומי של בית הכנסת (על אף שכאמור לא השתמרו באזור זה). יש להניח כי לכל הפחות לקראת סופו של מרד בר־כוכבא יצא חדר זה משימוש, והיה מלא מפולות עפר ואבנים לגובה ניכר. יש לציין, עם זאת, כי ריבוי השלבים שתוארו עשוי ללמד על רצף פעילות, כזה או אחר, גם בתקופה שבין המרירות.

בפתח זה נעשתה כבר בשלב מאוחר במרד בר־כוכבא. יש לציין כי בחפירותינו בחדר זה (XIII) נמצאו שלושה מטבעות במפלס הנמוך מעט מגובה המשקוף, בהם שני מטבעות מהשנים ב' ו־ג' למרד הגדול (67-69 לספירה), ומטבע של ינאי (104-76 לפנה"ס) – L.H3039, סל 6164; L.H3040, סלים 6181-6182.

53 המכלול הקרמי מאזור זה נמצא בשלבי עיבוד על ידי שולמית טרם, ויפורסם על ידה. כמו כן יש לחזור ולציין כי החפירה בחדר זה טרם הושלמה.

החדרים שממערב ומצפון-מערב לבית הכנסת (XVI, XVII)

החדר המשולש שממערב לבית הכנסת (XVI) נחפר עד כה חפירה מוגבלת בלבד על ידי קורבו ועל ידינו, בעיקר במפלסים גבוהים שבגובה ראש קומת הקרקע.⁵⁴ במהלך חפירתו של קורבו בחלקו המערבי של בית הכנסת נחשף קיר דל שנבנה ברישול כנגד הקיר המערבי של המבנה, ותוארך לתקופה הביזנטית.⁵⁵ כאשר פורק קיר זה (כפי הנראה בשנות ה-80 של המאה העשרים) נחשפו שרידי פתח סתום שנפרץ במרכזו של הקיר המערבי של בית הכנסת.⁵⁶ סף הפתח נמצא כ-60 ס"מ מעל הספסל העליון שבדופן זו (איור 19), והמשקוף כ-1.8 מ' מעליו.

השרידים העיקריים שנמצאו במפלסים העליונים של חדר זה מיוחסים למרד בר-כוכבא. שרידים אלו כוללים כפי הנראה גם שרידי נקברים שמצאנו ממערב לסתימה של הפתח הנדון.⁵⁷ בראשו של קמרון האבן ההורדוסי, המהווה את התקרה של האגף הדרומי של בור המים הכפול הנמצא תחת חדר זה, נפרץ פיר שאיבה, כנראה במהלך מרידות היהודים. הפיר אפשר גישה ישירה אל המים מקומת הקרקע של חדר XVI. אף הממצאים בכור המים מלמדים שהשתמשו בו בימי המורדים, אל נכון בשתי המרידות.⁵⁸ בחפירותיו של קורבו בחדר XVII שמצפון-מערב לבית הכנסת נחשף מפלס פעילות עשיר מימי המרד הגדול, הנמצא כמטר מעל רצפת החדר מימי הורדוס, ובו מטבעות מרד רבים.⁵⁹ בחפירותינו בפתח המקשר בין החדרים אלו (XVI ל-XVII) נמצאו במפלס שתוארך על ידי קורבו למרד הגדול שרידים המתוארכים לתקופה שבין המרידות, ובהם מטמון קטן שבו ארבעה מטבעות שהוטבעו בין השנים 70-117 לספירה.⁶⁰ השרידים והמטבעות מלמדים כי מפלס הרצפה בחדרים XVI ו-XVII בתקופה שבין המרידות נותר דומה לזה ששימש בימי

54 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 104-105; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 54.

55 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 103; הנ"ל, הרודיון 1, מפה 1, מס' 16, ואיורים 95-96.

56 הפתח נחשף מחדש, נוקה ונחקר על ידינו במהלך עבודות שימור שביצענו (משלחת נצר) במקום בשנת 2008 (איור 19).

57 פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס, עמ' 291.

58 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 107-108; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 55-56. על רצפת האגף הצפוני של הבור נמצא בחפירותינו מטבע משנה ב' למרד הגדול (68/67 לספירה; L.H3092, סל 6371).

59 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 105-107; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 54-55; ספייקמן, מטבעות הרודיון, עמ' 21, מס' 89-100.

60 המטבעות: טריאנוס ממטבעת קיסריה, 98-117 לספירה; דומיטיאנוס ממטבעת קיסריה, 81-96 לספירה; מטבע קיסריה שחוק, 70-132 לספירה; ומטבע פרובינציאלי ממטבעת שומרון, 84-85 לספירה (L.H3088, סלים 6347-6350). על האפשרות לפעילותו של חיל מצב רומי בארמון ההר בתקופה שבין המרידות ראו אחיז ואחרים, מטבעות פרסטר.

איור 19: הקיר המערבי של בית הכנסת והפתח הסתום בו במהלך עבודות השימור בשנת 2008

המרד הגדול, והוא נמוך אך במעט ממפלס הסף של הפתח שנפרץ מחדר XVI אל מערבו של בית הכנסת, ותואם את ראש פיר השאיבה היורד אל בור המים שתחתיו. עם זאת, קשה לקבוע בשלב זה, קודם לחפירת חדר XVI, אם הפתח הנדון הוכשר במרד הראשון או השני. מכל מקום יש להניח כי לחיבורם של חדרים אלו אל חלל בית הכנסת הייתה השפעה לא מבוטלת על הפעילות במקום.

השרידים שמדרום-מזרח לפתח בית הכנסת

בחפירות קורבו נחשפו באזור זה, המתפרש בתחום הסטיו הדרומי של החצר הפריסטילית מימי הורדוס, מהאומנה הדרומית של פתח בית הכנסת כלפי מזרח, סדרת חדרים רבועים וקטנים (כ-4×5 מ' שטחם). קירות החדרים הם חרפניים, הם נבנו בבנייה יבשה ודלה מאבנים בשימוש משני ובהן חוליות עמודים מרובות, והם נסמכו אל קירות ועמודי האגף הדרומי של הארמון.⁶¹ שלושה מבנים עיקריים מרכיבים את סדרת החדרים הנדונה (מס' 28, 30, 31) ולהם פתחים הן כלפי צפון – אל המעבר שמול פתח בית הכנסת, והן לדרום – אל חללים אחוריים (כגון חדר XIII והאכסדרה הדרומית). בנייתם של החדרים תוארכה למרד בר-כוכבא על סמך ממצאים ומטבעות מרד שנמצאו פזורים על רצפות החדרים. תחת רצפת החדר המרכזי (30) נמצא מטמון ובו מעל 800 מטבעות כרוזנה שהוטבעו מחדש בידי המנהל הבר-כוכבאי.⁶²

61 קורבו, ג'בל פורדיס 67, עמ' 115-116; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 73-75, ומפה 3.

62 קורבו, הרודיון 1, צילום 113; ספייקרמן, מטבעות הרודיון.

דיון

זיהויו של המבנה הנדון בהרודיון כבית כנסת נובע בראש ובראשונה ממרכיבי האדריכליים, היוצרים יחידה אדריכלית מטיפוס שזוהה במחקר כבית כנסת מסוף ימי הבית השני ועד מרד בר־כוכבא על סמך מכלול נתונים ארכאולוגיים והיסטוריים.⁶³ המרכיבים העיקריים הם: 1. הכשרת מבנה בעל חלל נרחב, הבולט מאוד בין יחידות פעילות קטנות וצפופות שהוכשרו באתר בתקופה הנדונה; 2. בנייה לאורך הקירות סביב חלל האולם של ספסלים המאפשרים לכנס ציבור רב, שפניו למוקד מרכזי. יש לציין אף את המידות ומקצב הספסלים המאפשרים מעבר רחב בראש ספסל הביניים, בדומה לכמה בתי כנסת נוספים בני תקופה; 3. מקווה טהרה סמוך לפתח המבנה, כפי שמופיע בחלק מהמקבילות בנות התקופה. חשוב לציין כי המרכיבים העיקריים שהוזכרו הם אומנם פונקציונליים, אך סביר כי מקימי המבנה הכירו את הטיפוס האדריכלי הנדון מבתי כנסת אחרים שהיו כפי הנראה ברוב היישובים בני התקופה.

זמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת – דיון

בחפירות הנרחבות של משלחת קורבו במרחב בית הכנסת הצטברו נתונים ארכאולוגיים רבים, אך מגבלות שונות הקשו על החופר להבחין בין שלבי הפעילות והבנייה בשתי המרירות. יש לציין כי אחד האתגרים הגדולים במחקר הארכאולוגי הוא הקושי בתיארוך ישיר של ממצאים מאירועים מעין אלה, שהתרחשו בהפרש של עשרות שנים בלבד. לקושי זה נוספה תופעה סטריטיגרפית שהובחנה בכל רחבי הרודיון, והיא כי שכבת הפעילות בתקופת מרד בר־כוכבא 'חדרה' באינטנסיביות לכל השרידים שקדמו לה, אם במנהרות חצובות וחפורות, ואם בהסרת שכבות עפר.⁶⁴

63 למשל לוין, בתי כנסת קדומים, עמ' 46–80; נצר, בית הכנסת. לוין (בית הכנסת, עמ' 15) כותב כך: 'אשר למבנה במצדה, אין חולקים בדבר זיהויו. הבניין עצמו, לרבות המגילות והאוסטרקאות שנמצאו בו, מעידים שכאן עמד בית כנסת. לעומת זאת, אין די בממצא מהרודיון כדי לזהותו בוודאות כבית כנסת. רק על ידי השוואתו למבנה שבמצדה (שני הבניינים שופצו באותו זמן, באותן נסיבות ובידי אותם אנשים – כנראה מאותה סיבה) אפשר לזהות את הבניין בהרודיון כבית כנסת.'

64 פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס; הנ"ל, מערך הכניסה לארמון; וכן: קורבו, הרודיון S. Loffreda, *La Ceramica di Macheronte e dell' Herodion: (90 a.C. – 135 d.C.)*; 1 (SBF Collectoin Maior 39), Jerusalem 1996, pp. 119–121

איור 20: פתח בית הכנסת והמבנה מימי ברכוכבא מדרום-מזרח לו. מבט ממזרח (באדיבות ביה"ס הפרנציסקני למקרא)

לקשיים אלו, שהיו מנת חלקם של כל חופרי האתר, נוספו קשיים טכניים של החפירה, קשיים שאיתם התמודד קורבו, בד בבד עם מגבלות בפרסום הסופי.⁶⁵ קורבו אומנם כתב לא אחת כי התקשה להבחין בין השרידים משתי המרידות ברחבי מבנה החר מבחינה סטרטיגרפית. עם זאת דומה שפרט לשכבה ברורה מהמרד הגדול שמצא קורבו בחדר הגובל בטרקלין מצפון-מערב (XVII), הוא נטה לתארך את עיקר השרידים שמצא בשאר האזורים שנחפרו סביב בית הכנסת לימי מרד ברכוכבא (לעיל). חשיבות גדולה ייחס קורבו לשרידים מתקופת מרד ברכוכבא באזור פתח בית הכנסת.⁶⁶ אלו מלמדים בבירור על פעילות בבית הכנסת בימי מרד זה, ועל כך שעיקר השרידים שנמצאו בו הם כנראה מתקופה זו ולא מהמרד הגדול. בתוך כך תיאר קורבו היטב כיצד הושארה מחוץ לפתח בית הכנסת רחבת כניסה נוחה,⁶⁷ התחומה במבנים שהקימו המורדים בעיקר במרד ברכוכבא.

אם כן, דומה שקביעתו האחרונה של קורבו, כי בית הכנסת הוקם בעת מרד ברכוכבא, נובעת בעיקר משיקולים סטרטיגרפיים. השפיעה עליו בבירור עוצמת שכבת השרידים שתוארכה לימי מרד ברכוכבא ונמצאה בחפירותיו בכל מרחב הטרקלין. שכבת שרידים זו מימי מרד ברכוכבא התפרסה אל נכון גם ברחבי בית

65 למשל קורבו, ג'בל פורדים 67, עמ' 78-79; הנ"ל, הרודיון 1, עמ' 28-31, 59-60; ספייקרמן, מטבעות הרודיון, עמ' 6-7; וכן לופרדה, שם.

66 למשל קורבו, הרודיון 1, עמ' 73-75.

67 מס' 26 במפה 3, אצל קורבו, הרודיון 1.

הכנסת, ונראה שתיארכה לכל הפחות את שלב הפעילות האחרון במבנה. יש אף לציין שעד הפרסום המאוחר של קורבו (1989) כבר נחקרו ממצאים חשובים שנמצאו באזור זה, בראשם מטמון המטבעות מימי המרד השני שנמצא, כאמור, לא הרחק מפתח בית הכנסת.⁶⁸ נראה אפוא שקורבו התקשה למצוא עדויות להקמתו של בית הכנסת כבר במרד הראשון, ועל אף שהכיר את טענתו של פרסטר בדבר הקמתו במרד הראשון – לא קיבל קורבו את עמדתו של פרסטר וקבע אחרת.⁶⁹ הצעתו של גרעון פרסטר לתארך את הקמת בית הכנסת למרד הגדול נבעה בעיקר משיקולים אדריכליים, ובראשם דמיונו האדריכלי לבית הכנסת במצדה.⁷⁰ ראוי להדגיש כי בעת פרסום מאמר הבסיס של פרסטר בנושא זה בשנת 1973 היה מוכר בפועל רק מבנה דומה אחד מסוף ימי הבית השני, והוא בית הכנסת במצדה.⁷¹

68 ספייקרמן, מטבעות הרודיון.

69 אין להוציא מכלל אפשרות כי היחסים הלא משופרים בין קורבו לפרסטר תרמו להשפעה על עמדתו זו. על יחסים אלו ראו למשל קורבו, הרודיון 1, עמ' 30–31. מכל מקום לא מצאנו ניסיון של קורבו להתמודד עם הצעתו של פרסטר לתארך את הקמת בית הכנסת למרד הגדול.

70 השפעה לא מבוטלת על תפיסה זו של פרסטר הייתה כפי הנראה ליגאל ידין, מורהו, שלצידו אף חפר פרסטר במצדה. בסוף מאמרו של קורבו על אודות סיכום עונות חפירותיו בהרודיון, אשר פורסם בשנת 1968 בכתב העת קדמוניות, שערך ידין באותן שנים, כתב ידין כך: '...ראוי להדגיש, שגם כאן, נתגלה ככל הנראה בית כנסת (שיש אולי ליחסו דווקא לימי המרד הראשון), הדומה מאוד לזה שבמצדה. בדומה למצדה פונה הבניין למערב, כשהכניסה נמצאת במזרח ואף כאן עשויים הספסלים משברי עמודים בשימוש משני'. (ו"ס קורבו, 'החפירות בהרודיון', קדמוניות א: 4 (1968), עמ' 132–136, בעמ' 136. מאמרו של קורבו הוא למעשה תרגום עברי למאמרו בצרפתית מאותה שנה, קורבו, ג'בל פורדיס 68.) באיור בעמוד 133 במאמר זה בקדמוניות היה זה כפי הנראה ידין שניסח את הכותרת: '... אזור הטרקלין ששמש, כמשוער, בית כנסת בתקופת המרד הראשון...'. וראו ידין, מצדה, עמ' 181–189. לידין, שעמד בראש משלחת מצדה, שבה השתתף פרסטר כאחד ממנהלי השטחים, הייתה כידוע השפעה מרובה מאוד על דור הארכאולוגים של פרסטר ועל הקהילה הארכאולוגית כולה. ידין היה ככל הנראה אף מעורב במינויו של פרסטר לראש המשלחת להרודיון בשנים 9–1968. עוד על מעורבותו הישירה של ידין במחקר הרודיון בשנים אלו ראו 9. E. Testa, *Herodian IV: I Graffiti e gli Ostraka*, Jerusalem 1972, p. 9. גרעון פרסטר (ב' 26/9/2019) הוא הבהיר כי אכן הצעתו התבססה על התמונה האדריכלית שעלתה מחפירות מצדה והרודיון, ולא זו בלבד שהנתונים הסטטיסטיים הכוללים לא היו בידי, אלא שהוא לא ייחס הערכה רבה ליכולותיו הארכאולוגיות של קורבו (מתוך היכרותם בשנים אלו סביב מחקר אתרים שונים), ועל כן לא ייחס משקל רב לדבריו של קורבו על אודות תאריכו של בית הכנסת.

71 פרסטר, בתי הכנסת. עדות עקיפה לקיומו של בית כנסת דומה נוסף הייתה על בית הכנסת שבכורזון (שם). עוד על בית הכנסת במצדה ראו ידין, מצדה, עמ' 181–189; הנ"ל, מצדה

עוד לא נחשפו אז בתי הכנסת האחרים בני התקופה, ובראשם בתי הכנסת בגמלא, בקריית ספר, באום אל-עומדן ובמגדלא.⁷² תיאורו המובהק של בית הכנסת במצדה למרד הגדול, וזיהויו הברור (והדרמטי) לראשונה כבית כנסת (בין היתר בזכות המגילות שנמצאו בסמיכות לו) – כל אלה הביאו את פרסטר ואחרים לתארך את הקמת המבנה בהרודיון למרד הגדול. למערך השיקולים הצטרף כנראה גם חוסר ההחלטיות של קורבו בשנים אלו בדבר זמן ההקמה, ותיאורו הכללי ל'ימי המרידות' (לעיל).

ברור כיום כי טיפוס בתי הכנסת מימי הבית שני, המתאפיין בעיקר כמבנה נרחב מוקף ספסלים סביב, המשיך לכל הפחות עד מרד בר־כוכבא, וכי אין במאפיינים האדריכליים כדי להכריע אם הוקם במרד הראשון או השני.⁷³ כך למשל התקיים בית הכנסת באום אל-עומדן ככל הנראה עד מרד בר־כוכבא (ואולי אף לאחריו), ואילו היישוב בקריית ספר חרב עם חורבן בית שני אך נושב מחדש ועמד על תילו בימי מרד בר־כוכבא.

בשקלול הנתונים הנמצאים בידינו כיום ואשר פורטו במאמר זה, אנו נוטים לקבל את ההצעה כי מבנה בית הכנסת בהרודיון הוכשר במרד הגדול, וחזר ושימש ככזה גם במרד בר־כוכבא. מתוך מכלול הנתונים שהוצג יש להדגיש את התמונה הסטריטיגרפית שהתקבלה בשנות המחקר האחרונות בחפירות ברחבי הארמון, המלמדת (בניגוד לסברתו של קורבו ואף לתפיסה מוקדמת שלנו⁷⁴) כי ההרס בארמון-מבצר ההר בהרודיון החל כבר במהלך המאה הראשונה לספירה, בעקבות

1, עמ' 87-89; נצר, בית הכנסת; הנ"ל, מצדה; והנ"ל, 'בתי הכנסת מימי הבית השני והשפעתם על התפתחות בתי הכנסת של תקופת המשנה והתלמוד – סקירה אדריכלית', 'ישל ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש, אריאל תשס"ד, עמ' 9-25, והפניות שם.

72 ראו עליהם, בהתאמה: 'י' מגן, 'י' ציונית וא' סירקיס, 'קריית ספר – עיירה יהודית ובית הכנסת מימי הבית השני', קדמוניות 117 (תשנ"ט), עמ' 25-32; 'א' און, 'ש' וקסלר-בדולח, 'י' רפואנו, 'בית הכנסת מתקופת הבית השני בחורבת אל עומדן במודיעין', 'ישל ואחרים (עורכים), ועשו לי מקדש, אריאל תשס"ד, עמ' 25-29; 'ד' אבשלום-גורני וע' נגר, 'מגדל', חדשות ארכיאולוגיות 125 (2013), http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2304

73 וראו סקירתו של לוי, בתי כנסת קדומים, עמ' 46-80. וכן: נצר, בית הכנסת; ב' זיסו, הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 243-248; אשל וזיסו, בר־כוכבא, עמ' 22-23.

74 בשקלול הנתונים שהצטברו בשנות מחקרו הגיע קורבו למסקנה כי בכואם של המורדים להרודיון בראשית המרד הגדול הם מצאו את ארמון-מבצר ההר עומד על תילו כפי שהיה בסוף ימי הורדוס. לעומת זאת, במרד השני מצאו המורדים הרס בכל רחבי המבנה (למשל

רעידות אדמה והזנחה שלאחר סתימת פתח הארמון בסוף ימי הורדוס. יש לשער כי המורדים שהגיעו למקום במרד הגדול מצאו מבנה הרוס למדי, ורבות מן התקרות במבנה ההורדוסי, ובהן אף תקרת הטרקלין, כבר קרסו קודם למרד הגדול. הרס זה בא לידי ביטוי הן בשכבות חיים מימי המרד הגדול שנמצאו מעל שכבות של מפולות והרס ניכר, והן בשימוש רב שנעשה בפריטים אדריכליים מגוונים מימי הורדוס בקירותיהם של מבנים המתוארכים היטב למרד הגדול.⁷⁵

תמונה סטרטיגרפית זו באה אפוא לידי ביטוי מובהק גם ברחבי בית הכנסת. המורדים במרד הראשון מצאו את תקרת הטרקלין קרוסה, והקימו במקומה תקרה קלה, ועל מקום שורות עמודי הטרקלין שהיו לאורך האולם וקרסו – בנו את הספסלים. כפי שהראינו, אף מבנה הטהרה הוקם בתקופה זו לצד פתח בית הכנסת, והחדרים מימי הורדוס שהיו מסביב לאולם חזרו ושימשו כנראה ברובם כחדרי שירות לפעילות בבית הכנסת.

במרד בר־כוכבא חזר המבנה לשמש כבית כנסת, כפי הנראה. עדות לכך היא השימוש הברור בתקופה זו באולם הנרחב עם הספסלים, ללא חלוקה משנית או פירוק, וכן הכשרת מסדרון כניסה נוח אל האולם. אין להוציא מכלל אפשרות כי מבנה הטהרה חזר לשמש גם בתקופה זו, אך הייתה לו כניסה שהוסדרה מכיוון אחר. אפשר שהחדר שמצפון (XVIII) המשיך לשמש כחדר שירות בתקופה זו, ואולם נראה שחדרי השירות מדרום וממערב למבנה (XVI, XIV) יצאו משימוש בשלב זה בגלל שכבות ההרס שהצטברו בהם.

בדומה לבתי הכנסת ביישובי יהודה מתקופת סוף ימי הבית השני, אף מבנה בית הכנסת בהרודיון שימש כמרכז כינוס ציבורי למטרות דתיות, חברתיות ואחרות. הוא שימש לקריאה בכתבי הקודש, וכפי הנראה אף ללימוד ומשפט וכדומה.⁷⁶ מוקד האולם היה במרכז, ונראה שלא הייתה משמעות לכיוונו האדריכלי של המבנה. מבנה הטהרה שימש את הבאים בשערי בית הכנסת, הן לטבילת גוף והן לטבילת

קורבו, הרודיון 1, עמ' 25). על תפיסה דומה שלנו בשלב מוקדם יותר ראו למשל גרוסברג ואחרים, מקוואות 1; פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדים.

75 ראו לאחרונה פורת ואחרים, חידושי הרודיון; אחיפז ואחרים, מטבעות פרסטר; פורת ואחרים, חידושים בהר 2017; פורת ואחרים, יקב הרודיון; ר' פורת, 'קלמן ור' צ'אצ'י, 'זכר עולם להורדוס – הרודיון לאור החפירות החדשות במדרונות ההר ובראשו', עת"מול 257 (2018), עמ' 2–6; פרסטר ואחרים, הרודיון.

76 למשל לויז, בית הכנסת; הנ"ל, בתי כנסת קדומים, עמ' 81 ואילך; ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג. בתקופת בית שני מבנה בית הכנסת לא שימש לתפילה בציבור. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות כי במרד בר־כוכבא נוסף ממד של תפילה להתכנסות הדתית במקום, אך זה אינו המקום לעסוק בסוגיה זו.

ידיים. כתבי הקודש נשמרו כפי הנראה דרך שגרה בארון עץ נייד שאוחסן באחד מחדרי השירות, והובא לאולם לקראת הקריאה בהם. שרידי בית הכנסת בהרודיון מימי המרד הגדול, אשר שימש על פי יוסף בן מתתיהו את הסיעה האדומית (מלחמת היהודים ד, 503-537), מלמדים כפי הנראה כי אף ביישובי אדומאה היו טיפוס המבנה ואופי השימוש בו דומים לנוהג ביהודה. אין להוציא מכלל אפשרות שקטעי מגילות מקראיות מסוימים שנמצאו במערות ואדי מורבעאת, שאליהן ברחו פליטים מהרודיון ומסביבתו בסוף מרד בר-כוכבא, וכנראה אף בסוף המרד הגדול,⁷⁷ הובאו מבית הכנסת בהרודיון. שרידי הכתבים שנמצאו שייכים לשלושה עותקים של מגילות מקרא, למגילות חומש (דברים), וכן לקטעים מספרי נביאים.⁷⁸ מגילות התורה שימשו לקריאה בציבור (מגילה ד, ג), ואילו חומשים שימשו כנראה ללימוד של יחידים.⁷⁹ כל אלו עשויים ללמד משהו על אודות הפעילות הדתית שהתרחשה בבית הכנסת בהרודיון במהלך מרידות היהודים.

77 מיליק, טקסטים ממורבעאת; ירדני, תעודות; אשל וזיסו, בר-כוכבא. על הגעת פליטים למערות כבר במרד הגדול ראו אשל ואחרים, ארבע תעודות; פורת ואשל, מערות מרד ראשון.

78 ראו מיליק, שם; וכן סיכום והפניות אצל י' ברוכי, 'שרידי ספרי המקרא ממערות המפלט', מגילות ג (תשס"ה), עמ' 177-190. קטעי המגילות שנמצאו הם: קטע מגילת חומש של ספר דברים (י-טו) שנמצא במערה 1; קטעים ממגילות בראשית (ב-לד), שמות (ד-ו), במדבר (לד-לו), ישעיהו (א) שנמצאו במערה 2; וקטע ממגילת תרי עשר (העברית; יואל ב, כ - זכריה א, ד) ממערה 5.

79 ברוכי, שם.

רשימת הקיצורים

N. Ahipaz et al., 'The Coin Finds from the 1968–1969 = מטבעות פרסטר Excavations at Herodium', *Israel Numismatic Research* 12 (2017), pp. 121–134,

Plate 8

אשל ואחרים, ארבע תעודות = ח' אשל, מ' ברושי, וטא"ג' ג'אל, 'ארבע תעודות מוואדי מורבעאת ושאלת השתלטותם של המורדים על ירושלים במהלך מרד בר-כוכבא', ח' אשל וד' עמית

(עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל אביב תשנ"ט, עמ' 233–239

אשל וזיסו, בר-כוכבא = ח' אשל וב' זיסו, מרד בר-כוכבא, הערות הארכיאולוגית, ירושלים 2015 גרוסברג, מקוואות = א' גרוסברג, 'מקוואות הרודיון', מחקרי ארץ יהודה ג (2019), עמ' 93–134 גרוסברג ואחרים, מקוואות 1 = א' גרוסברג ואחרים, 'מקוואות יוצאי דופן מימי המרידות ברומאים בהרודיון', מחקרי יהודה ושומרון כ (2011), עמ' 63–80

ידין, מצדה 1 = י' ידין, 'מצדה: עונת החפירות הראשונה, תשכ"ד', ידיעות כט (תשכ"ה), עמ' 135–133

ידין, מצדה = י' ידין, מצדה – בימים ההם בזמן הזה, חיפה 1966 יוספוס, מלחמת היהודים = יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום: ל' אולמן, ירושלים תשס"ט

ירדני, תעודות = ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, ירושלים תש"ס

ליון, בית הכנסת = י' ליון, 'בית הכנסת בתקופת בית שני – אופיו והתפתחותו', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), בתי כנסת עתיקים – קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11–29

I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, = בתי כנסת קדומים, New Haven and London 2005

J. T. Milik, 'Textes H'ebreux et Arame'ens', P. Benoit, J. T. Milik & R. De Vaux, *Les grottes de Murabba'at* [DJD 2], Oxford 1961, pp. 67–205

נצר, בית הכנסת = א' נצר, 'בית הכנסת מימי הבית השני על פי הממצא הארכיאולוגי ולאור המקורות', י' בן אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה – מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה, ירושלים 2003, עמ' 195–208

נצר, מצדה = E. Netser, *Massada III*, Jerusalem 1991

נצר וארזי, מנהרות = א' נצר וש' ארזי, 'מנהרות הרודיון', קדמוניות 69–70 (1985), עמ' 33–38 A. Spijkerman, *Herodion III: Catalogo delle monete* [SBF Collectio Maior 20], Jerusalem 1972

פורת ואשל, מערות מרד ראשון = ר' פורת וח' אשל, 'מערות מדבר יהודה במרד הראשון (מרד החורבן)', ש' בר (עורך), בהר ובשפלה ובערבה, עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל בשנת השלושים לסקר הר מנשה, ירושלים 2008, עמ' 323–350

פורת ואחרים, המחנה שיושב בהרדיס = ר' פורת, י' קלמן וד' צ'אצ'י, 'המחנה שיושב בהרדיס': הר הרודיון כמוקד מלחמת גרילה במרד בר-כוכבא, ג' שטיבל ואחרים (עורכים) חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה ט (2015), עמ' 256–298

- R. Porat, R. Chachy & Y. Kalman, *Herodium I – Herod's Tomb* = 1 הרודיון פורת ואחרים, *Precinct*, Final Reports of the 1972–2010 Excavations Directed by Ehud Netzer, Jerusalem 2015
- R. Porat, Y. Kalman & R. Chachy, 'Chapter Seventeen: = פורת ואחרים, חידושי הרודיון Excavations on Mount Herodium and Its Slopes, 2006–2017', E. Netzer, *Palaces of the Hasmoneans and Herod the Great, Reprinted and Expanded Edition*, Jerusalem 2018, pp. 138–162
- פורת ואחרים, חידושים 2010 = ר' פורת ואחרים, 'חידושים במחקר ארמון מבצר ההר בהרודיון', הספר והמדבר בארץ ישראל, ד-ה (2010), עמ' 7–19
- פורת ואחרים, חידושים בהר 2017 = ר' פורת, י' קלמן ור' צ'אצ'י, 'חידושים בחפירות הרודיון בשנים 2014–2016', י' זלינגר ונ' פרנקל (עורכים), מחקרי ארץ יהודה א' (2017), עמ' 37–56
- פורת ואחרים, יקב הרודיון – ר' פורת ואחרים, 'יקב ומחסן יין מלכותי של הורדוס במבנה המעטפת של ארמון-מבצר ההר בהרודיון', קדמוניות 156 (2018), עמ' 106–114
- R. Porat et al., 'Bar-Kokhba Coins from Herodium', *Israel Numismatic Journal* vol. 17 (2010), pp. 98–105
- פורת ואחרים, מערך הכניסה לארמון = ר' פורת, י' קלמן ור' צ'אצ'י, 'החפירות במערך הכניסה לארמון ההר בהרודיון ומכלול אחוזת הקבר של הורדוס', קדמוניות 150 (2015), עמ' 89–101
- פרסטר, בתי הכנסת = ג' פרסטר, 'בתי הכנסת במצדה ובהרודיון', ארץ ישראל יא (1973), עמ' 224–228
- פרסטר ואחרים, הרודיון = ג' פרסטר ואחרים, 'חפירות גרעון פרסטר בהרודיון (1968–1969) לאור המחקרים החדשים בהר', א' פלג-ברקת ואחרים (עורכים), בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, ערים ונוזירים – מחקרים לכבודו של יוסף פטריך, צמח 2019, עמ' 181–209
- V. C. Corbo, 'L'Herodion di Giabal Fureidis', *Liber Annuus* = 67 פורדיס קורבו, ג'בל פורדיס 17 (1967), pp. 65–121
- V. C. Corbo, 'Gebel Fureidis (Herodium)', *Revue Biblique* 75 = 68 פורדיס קורבו, ג'בל פורדיס (1968), pp. 242–248
- V. C. Corbo, *Herodium I: gli Edifici della-Fortezza*, Jerusalem 1989 = 1 הרודיון קורבו, הרודיון
- F. Snyder, 'Opus Sectile Floors in Greater Herodium', *Herodium* = אבן ריצוף שניידר, ריצוף אבן II, in press

